

ՀՏԴ 82.09:808.1(479.25)

Գրականագիտություն

ԾԵՐԵՆՑԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅԱՅՔՆԵՐԸ

Հասմիկ ԲԱԲԱՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ծերենց, պատմավեպ, գրականություն, մամուլ, հրապարակագիտություն, արևմտահայություն, հեղափոխություն, ազատագրում, ազգային, ժողովուրդ:

Ключевые слова: Церенц, исторический роман, литература, пресса, публицист, освобождение, национальный, народ.

Key words: Tserents, historical novel, literature, press, publicist, revolution, liberation, national, people.

Ա.Բաբայան

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЕЧТА И СОЦИАЛЬНЫЕ ИДЕАЛЫ ЦЕРЕНЦА

Политическая мечта и социальные идеалы Церенца, были основаны на идеях европейских освещителей 18-го века. Он мечтал о государственной системе, в которой действовало "моральное единство" всех классов общества.

Церенц верил, что это на самом деле можно улучшить состояние "бескровной революции", чтобы создать подходящую среду для народа. По его словам, в Османском государстве противоречия и беззакония проистекает не от религиозных различий, а от отсталости и невежество народа.

H.Babayan

TSERENTS' POLITICAL DREAM AND SOCIAL IDEALS

Tserents' political dream and social ideals are based on the ideas of 18th century European enlighteners. He had dreamed such a state system in which would be moral unity coalition of all classes of society.

Tserents believed that it is really possible to reform the country, creating tolerable living conditions for the people with the help of "bloodless revolution". In his opinion conflicts and illegalities in Ottoman Empire stem from not the religious differences, but but the backwardness of the country and people's ignorance.

Ծերենցի քաղաքական երազանքը, հասարակական իդեալները խարսխվում են 18-րդ դարի եվրոպական լուսավորիչների գաղափարների վրա: Նա երազել է պետական այնպիսի համակարգի մասին, որտեղ գործեր հասարակության բոլոր դասերի «բարոյական միասնության» դաշինքը:

Ծերենցը հավատում էր, թե, իրոք, հնարավոր է «անարյուն հեղափոխությամբ» բարեփոխել երկրի վիճակը, ստեղծել ժողովրդի համար տանելի պայմաններ: Նրա կարծիքով Օսմանյան պետության մեջ հակասությունները և անօրինությունները բխում են ոչ թե կրոնական տարբերությունից, այլ երկրի հետամնացությունից և ժողովրդի տգիտությունից:

19-րդ դարի 70–80-ական թվականներին Պոլսի եկեղեցական և աղայական վերնախավը Հայկական հարցի լուծումը գերազանցապես տեսնում էր Բեռլինի կոնգրես ներկայացված պատրիարք Ն. Վարժապետյանի ծրագրի իրագործման շրջանակներում, որը հանգում էր օսմանյան գահի հովանու ներքո ինքնավար Տաճկահայաստան ստեղծելուն: Այն կառավարելու համար թուրքական կառավարությունը պետք է նշանակեր մեծ տերությունների կողմից հաստատված գեներալ-նահանգապետ:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Սան-Ստեֆանոյի 1878-ի փետրվարի 19-ի պայմանագիրը հայ ժողովուրդն ընդունեց մեծ խանդավառությամբ: Նշանավոր այդ իրողությունները նոր հովեր մտցրին ընթացիկ կյանքի մեջ և խորհրդածությունների ու մտորումների առարկա դարձան ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ամենատարբեր ներկայացուցիչների համար: Թվում էր, թե Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանին փոխարինելու էր գալիս ազատ Հայաստանը:

Սուլթանի գիտությամբ կազմված և նրա թույլատվությամբ նախ՝ Սան-Ստեֆանո և ապա՝ Բեռլին ուղարկված այդ ծրագիրը հետագայում Գր. Զոհրապի

արտահայտությամբ՝ «տեսակ մը պատնեշ պետություն» էր, որ ռուսների առաջխաղացումը կանխելու համար 1877 թ. նոյեմբերին սուլթանն առաջարկեց հայ բարձրաստիճան հոգևորականներին, որպեսզի նրանք «հայ բնակչության նահանգներուն համար քաղաքական ինքնավարություն մը պահանջեն օսմանյան գերիշխանության տակ»¹:

Հիասթափված մեծ տերությունների դիվանագիտական խաբկանքներից և սուլթանական կառավարության հայահալած քաղաքականությունից՝ Մկրտիչ Խրիմյանն անցավ Հայկական հարցը զենքի ուժով լուծելու, զինված պայքարի քարոզչությանը: Իրադարձությունները, սակայն, փոխեցին նրա համոզմունքները: Մեծ հայրենասերը ետ կանգնեց «երկաթե շերեփի» կամ զենքի քարոզչությունից և նորից բռնեց թղթե խնդրագրերի, գանգատների ու դիմումների անհուսալի ուղին:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ուղեգծից շեղ չէր նաև Կ. Պոլսի պատրիարքների քաղաքական ընթացքը: Ն. Վարժապետյանին 1885 թ. փոխարինած ծայրահեղ պահպանողական Հարություն պատրիարքը, օրինակ, քարոզում էր, որ «Եվրոպայի քաղաքականության այս խառնակ վիճակին մեջ լավ կլինի հաշտ երթալ տաճկաց հետ, որպեսզի Թուրքահայաստանի հայք ենթակա չլինեն նորանոր տառապանաց և հալածանաց»²:

Հայկական հարցի լուծման որոնումներում նույն տեսակետն էր պաշտպանում Ամենայն հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական ամսագիր «Արարատը», Կ. Պոլսի պատրիարքության «Մասիս» և «Արևելք» թերթերը:

Արևմտահայ առաջադեմ մտավորականները, գավառահայ բուրժուազիան և բնակչության մյուս խավերը, որոնք ամենատարբեր ձևերով տուժում էին թուրքական բռնություններից, կողմնորոշվում էին դեպի պայքար և դեպի Ռուսաստան³:

19-րդ դարի 70–80-ական թվականների արևմտահայ առաջադեմ բոլոր մտածողները չէին անտեսում անձի ու գույքի ապահովությունը, մեծարում էին լուսավորությունն ու քաղաքակրթությունը, քարոզում և գոյության իրավունքով պարզում այն ամենը, ինչը հնարավոր էր ցարիզմի տիրապետության պայմաններում: Արևմտահայ նշանավոր հրապարակախոս Արփ. Արփիարյանն իր «Բաֆֆին և հայ վիպասանությունը» հոդվածաշարում մեծ համակրանքով էր խոսում Ռուսաստանի առաջադիմական դերի մասին և նշավակում ցարիզմի խավարամոլ քաղաքականության շրջափուլային դրսևորումները: «Ռուսիոյ հայոց մեջ գրական անձինք միշտ կանգնած են բարձր պատվանդանի վրա, և ժողովուրդը կարտասանե նոցա անուններն ակնածությամբ և համակրանք: Ռուս ժողովուրդը մեծապես նպաստած է այս զգացմանց և գաղափարաց տարածմանն ի Հայս,– գրել է Արփ. Արփիարյանը:–Հրապարակախոս, վիպասան, պատմաբան, գրականության ամեն ճյուղերուն պատկանող անձնավորությունք վայելում են ամեն ատեն ռուս ազգին սերը, և իրենց ազդեցությունը միշտ մեծ եղած է իրենց ազգին վրա: Ռուս ազգը մին է ի նոցան է, որը ինչքան ալ թերությանց ենթակա լինին, բայց և այնպես հայրենյաց սերը իրենց առաքինությանց գլխավորն է»⁴:

¹ Գր. Զոհրապ, Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լույսին տակ, Պեյրուք, 1976, էջ 7:

² Ա. Համբարյան. Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին. Երևան, 1990, էջ 10:

³ Տե՛ս Սարուխան. Ազգային խնդիրն ու սահմանադրությունը Թուրքիայում. Թիֆլիս, 1912, էջ 145:

⁴ Արփ. Արփիարյան, Բաֆֆին և հայ վիպասանությունը, «Մասիս», 1884, –3737, էջ 215:

Սա ժողովրդավարական Ռուսաստանն է, որին արևմտահայ գրողը հակադրում է հակոտնյան՝ ցարականը: «Ռուսական կառավարությունը, իր տեսակետն ամբողջացնում է գրողը, որ Ասիո մեջ քաղաքակրթության տարածման ամենագոր միջոցը կհռչակե ինքզինք... հանդարտ ու հավատարիմ ժողովուրդեն կը սարսափի, որ նորա մամուլը այսքան չարաչար կը կաշկանդե: Սակայն չհուսահատինք քաղաքակրթության հաղթանակեն»¹:

Արփ. Արփիարյանի համար Արևելյան Հայաստանում Հայկական հարց չկար, քանզի այն օրից, երբ Ռուսաստանը տիրել է Արարատյան նահանգին, հայերի համար «նոր թվական մը բացվեցավ: Բարեկարգող վարչություն մը հաջորդելով նախորդ դրության, հայերը այլևս հանգիստ պիտի ապրեին: Նոր կյանքը բարեհաջող սկզբնավորությամբ կը բարգավաճեր: Նյութականին ապահովությունը հայոց ամեն դյուրություն կը հայթայթեր մտավորականին զարգացմանը համար»²: Արփ. Արփիարյանը համերաշխ էր Բաֆֆու այն տեսակետի հետ, թե որպես ազատագրական պայքարի մարտավարություն պետք է շարժման հիմքում դնել ուժերի համախմբման, ներքին ու միջազգային պայմանների հաշվառման և տևական նախապատրաստության ծրագիրը: Նա Բաֆֆու նման այն տեսակետն ուներ, որ արևմտահայությունը վերջին պատերազմը նախապատրաստված չդիմավորեց: Պատմական անցյալի կորցրած օղակը լավատեսությամբ ետ բերելու տրամադրությամբ այն կարծիքն էր հայտնում, որ եթե արևմտահայության կենսական ուժերը նախապատրաստված լինեին և երկրի ներսում նպատակասլաց գործողություններ սկսեին, ինչպես կատարեցին բալկանյան սլավոնները, արևմտահայությունը Ռուսաստանի օգնությամբ կթոթափեր թուրքական լուծը: Ուստի, սխալներից պետք է դասեր առնել:

Ժողովրդի և նրա գրականության պատմության մեջ, առհասարակ, լինում են շրջափուլեր, երբ ազգային հրատապ խնդիրների թելադրանքով պատմական հիշողությունը, տիրապես ներխուժելով արդիականություն, դառնում է սերունդների ինքնագիտակցության կարևորագույն լծակներից մեկը: Մեր գրականության համար այդպիսի շրջափուլ էր XIX դարի 70–80-ական թվականները: Հայ ժողովրդի գոյապայքարի առաջադրած պահանջների թելադրանքով և այդ պահանջների կենսագործմանն իր կյանքն ու ստեղծագործությունն է նվիրում Հ. Շիշմանյանը: Բաֆֆու պատկերավոր արտահայտությամբ՝ եթե մեր նոր շրջանի գրականության մեջ Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» հրաբխային գործության առաջին ժայթքումն էր, ռուս-պարսկական 1826–1828 թթ. Պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կախարդական արտացոլումը, ապա կես դար անց, 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմով հայ ժողովրդին համակած հայրենասիրական պոռթկումը կյանքի են կոչում Ծերենցի պատմավիպասանությունը և հրապարակախոսությունը: Ծերենցի երիտասարդությունը համընկնում է արևմտահայ իրականության մեջ ծավալվող ազգային արժեքների վերագնահատման և զարթոնքի իրադարձություններին, հասարակական կյանքում ձևավորվող առաջադիմական դիրքորոշումների և խմբակցությունների պայքարի ժամանակաշրջանին: Նա ներգրավվում է առաջադեմ երիտասարդության ծավալած հասարակական գործունեության մեջ, անդամակցվում և գործուն մասնակցություն է ունենում 1846 թ. Մ. Պեշկեթաշյանի գլխավորությամբ հիմնադրված Համազգյաց ընկերության աշխատանքներին: 1840-ական թվականների

¹ «Մասիս», 1884, -3736, էջ 196:

² Արփ. Արփիարյան. Երկեր. Երևան, 1987, էջ 407:

վերջերին՝ Փարիզի Սորբոնի համալսարանի բժշկական բաժնում սովորելու տարիներին, Ծերենցն ականատես է լինում ծայրահեղ հետադիմական ուժերի ու Վատիկանի անսքող դաշնությանը, և ուսումնառությունից հետո վերադառնալով Պոլիս՝ բախվում է կաթոլիկ հայերի հովվապետ Անտոն Հասունյանի հետ: Նա դավանափոխության դեմ պայքարում էր ազգային ուժացման վտանգի գիտակցումով՝ աչքի առաջ ունենալով նաև Լեհաստանի հայության կորուստը: 50–60-ական թվականներին գրողը ազատագրական պայքարի կողմնակից էր, անմիջական կապեր է ունեցել Զեյթունի 1862 թ. ապստամբների հետ: Հետագայում նա նահանջ է կատարում պայքարի զինված ձևերից: Այս իրողությունն է հաստատում 1876 թ. հոկտեմբերին Գր. Արծրունու և Բաֆֆու հետ ունեցած նրա սուր բանավեճը, որտեղ նա այն համոզմունքն էր հայտնում, թե ինքը «վերեն» հեղափոխության կողմնակից է, որովհետև «վարեն» եկող հեղափոխությունները մեծ արյունահեղություն են պահանջում: «Մենք կուզենք, – ասում էր Ծերենցը, – որ ամեն մի հեղափոխություն վերեն գա և ոչ վարեն: Վարեն եկած հեղափոխությունը (եթե որ հաջողին այ) անչափ աղետք՝ անչափ թշվառություն ունին և այնչափ արյուններու առիթ կը լինին, և հայ ազգն այնչափ քիչ արյուն ունի յուր երակներուն մեջ, որ իր կարողութենեն վեր է այդ մասին շռայլ լինել. և ընդհակառակ, վերեն եկած հեղափոխությունք միշտ հաստատ են և երբեք այն արյանց գիներով չեն լիներ... Ռուսիո ինքնակալությունն երեսուն միլիոն մարդու ազատության տվավ գրեթե առանց արյուն թափելու, հրովարտակով մը միայն, հրովարտակ՝ որու բոլոր անցյալ և ապագա Ալեքսանդր անունը կրողներուն էն մեծը պիտի լինի նորա ստորագրողը հանդերձյալ ողջամիտ դարերու մեջ»¹: Այստեղ Ծերենցի հարցադրումները բխում էին հասարակության աստիճանական առաջընթացի մասին նրա հիմնական դավանանքից: 1878 թ. ստեղծված կացությունը հաշվի առնելով՝ հայ գործիչներից շատերը պահանջում էին իրենց տալ «Հայաստան ոչ թագապսակ, ոչ անկախ, ոչ ինքնուրույն, այլ Հայաստան մասն օսմանյան տերության՝ հարկատու ճիշտ ուրիշ գավառաց պես... ազատ ի հարստահարությանց, ավազակաց, մանավանդ ի կուսակալաց և բարի օրինակ լավ կառավարության նույն տերության դրացի գավառաց»²: Չափավոր, ազգային-պահպանողական Ծերենցն այդ պահին այն թյուր կարծիքն ուներ, թե «այս պետք է փափագեր նույն այն ինքը Բ. Դուռը, բայց դժբախտություն մըն է, որ կենտրոնացման հիվանդությունը, պաշտոնյա տիրաց ապականությունը... և կրոնամոլություն օրենք դարձած են ի Տաճկաստան»³: Ծերենցը թեկուզ շարունակում է հույսը դնել հասարակության և մարդու բնական առաջադիմության և բարեհաջողության վրա, որի համաձայն՝ իբր թե ժամանակի տիրապետող ոգին «արդարությունն» է, այնուամենայնիվ, սուր քննադատության է ենթարկում Բեռլինի կոնգրեսում Անգլիայի դիրքորոշումը:

«Անգլիա բարոյապես և նյութապես պատասխանատու և գործակից է, – գրել է Ծերենցը, – ամեն անիրավությանց, որ Ասիո Տաճկաստանի մեջ տեղի ունին 1878 հունիսի 4-են վերջը: Այո՛, այն օրվանե, որ Անգլիա Կիպրոսը օսմանյան տերութեն է առնելով յուր սեփականության ընելով, փոխարեն նրա Ասիական ստացվածքը կերաշխավորե, աշխարհք զինքը պատասխանատու կճանաչե թե լավ, թե վատ գործունեությանց»⁴:

¹ «Արևելյան մամուլ», Զմյուռնիա, 1876, հոկտեմբեր, էջ 349–350:

² «Փորձ», Թիֆլիս, 1878, №1, էջ 207:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 208:

Ավելորդ է ասել, որ Ծերենցը նկատի ուներ 1878 թ. Մեծ Բրիտանիայի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագիրը, որի համաձայն, Օսմանյան կայսրությունից զավթելով Կիպրոսը, ծովերի «թագուհին» պարտավորվում էր ապահովել նրա ասիական տարածքների անձեռնմխելիությունը, Թուրքիայի ամբողջականությունը: Հիրավի, Բեռլինի կոնգրեսն ընթացավ այնպիսի սցենարով, որ Ծերենցին իրավունք էր տալիս առավել խիստ արտահայտվել. «Անգլիա Օսմանյան պետության կամ յուր անձնական շահերուն միայն բարեկամն է»¹: Ծերենցը խորությամբ գիտակցում էր, որ Արևմուտքից Արևմտյան Հայաստանի ազատություն ստանալն առնվազն պատրանք է: Բեռլինի կոնգրեսից մեկ տարի էլ չէր անցել, երբ նա տազնապով զգաց ազգային բնաջնջման մոտալուտ և ահավոր այն վտանգը, որ օսմանյան կերպարանք ստացած դամոկլյան սրի նման կախվում էր արևմտահայության գլխին: Ծերենցը գիտեր, որ ձգտելով ամեն կերպ կանխել թուրքական պետության հետագա քայքայումը՝ կայսրության վերնախավը սկսել էր ծրագրեր մշակել արևմտահայության բնաջնջման համար: «Օսմանյան ինքնակալություն. Տաճկահայք և Ռուսահայք» պատմաքննական հոդվածում² Ծերենցը մեջբերումներ էր կատարում սուլթան Աբդուլ Համիդի մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի հեղինակած ծրագրից³, որտեղ պանթուրքիզմի գաղափարներով ու կարգախոսներով դեկավարվող «նոր օսմանները» սխալ և անօգուտ էին համարում կայսրության եվրոպական մասում ապրող քրիստոնյա ժողովուրդներին ժամանակին տրված արտոնությունները և կանխագծում ասիական քրիստոնյաների (հայերի) ոչնչացումը: «Եթե Եվրոպիո մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէր, որ նույն հիմարությունն ընենք մեր ասիական Տաճկաստանի մեջ», – մտորում է Քյամիլ փաշան:

... Խելոքությունը ջնջել վերացնելն է այն ամեն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխության առիթ ու գործիք լինել: Ուրեմն, – եզրակացնում էր նա, – այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անձեռ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ. Ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կը հրատարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան»⁴:

Թուրքական մարտնչող ազգայնականության նոր զարգացումները և արևմտահայ հատվածի համար նախապատրաստվող ողբերգության մոտեցող տազնապները շատ անմիջական ներգործություն ունեցան Ծերենցի գաղափարական շրջադարձի վրա: Արևմուտքի դիվանագիտական խաբկանքներից ու խարդավանքներից հոգնած և հիասթափված Ծերենցը հանգեց այն համոզման, որ ազատությունն անհնարին է առանց ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման, ընդդեմ թշնամու՝ նրա ներքին ուժերի ու ջանքերի համախմբման: Եթե առաջ, մասնավորապես իր հրապարակախոսության մեջ, նա ինչ-որ հույսեր էր կապում «վերեն» շնորհվող ազատության հնարավորությունների նկատմամբ, ապա ուշ շրջանի գեղարվեստական ստեղծագործություններում ցույց տվեց, որ ազատությունը երբեք չի շնորհվում, որ ժողովուրդն այն նվաճում է միայն զինված պայքարով: Անսպասելի չէր, որ իր վեպերի համար («Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու», Թեոդորոս Ռշտունի») որպես հենք

¹ Նույն տեղում:

² Ծերենց, «Օսմանյան ինքնակալություն. Տաճկահայք և Ռուսահայք», «Փորձ», 1879, 7–8:

³ Քյամիլ փաշայի հայակործան այս ծրագիրը արևելահայ մամուլում առաջին անգամ հրապարակել է Ծերենցը («Փորձ», 1879, – 7–8):

⁴ Նույն տեղում, էջ 204–205:

Ծերենցը վերցրեց պատմության այն շրջանները, երբ օտար զավթիչների դեմ ուժի կանգնած հայ ժողովուրդը հանուն ազգային անկախության դրսևորում է իր ամենավսեմ հատկությունները՝ ազատասիրությունն ու հայրենասիրությունը: Ծերենցի առաջադիր նպատակն էր ժամանակակիցներին հասկացնել, որ անելանելի իրավիճակներ չկան, որ ազգը, անցյալի սերունդների փորձից ելնելով, չպետք է հաշտվի բռնակալության հետ: Վերոհիշյալ բանաձևման առումով խորհրդանշական է, որ, ելնելով Կիլիկյան Հայաստանի պատմության և արդիականության նկատմամբ տևական հետաքրքրությունից, Ծերենցը որպես դրոշակ պարզեց «Թորոս Լևոնի» վեպը: Միանգամայն իրավացի էր պատմաբան և հրապարակախոս Ստ. Պալասանյանը, երբ Ծերենցի վեպին նվիրած իր գրախոսականում գրում էր, թե «Քիչ գիրք կպատահի, որ «Թորոս Լևոնի» նման յուր ժամանակին գրված և հրապարակված լինի»¹: Չմոռանանք, որ 1878–1881 թթ. հրապարակվեցին նաև մյուս վեպերը: Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին Ծերենցի վերջնական կարծիքը հանգում էր նրան, որ նախքան զենքի դիմելը անհրաժեշտ է զինել արևմտահայ անզեն բնակչությանը, նրան ընդունակ դարձնել գեթ ինքնապաշտպանության: Հ. Երամյանը իր «Հուշարձան» Ա հատորում գրում է, որ Ծերենցի տեսակետին էին նաև Կարինում (Էրզրում) ռուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականը և Մ. Խրիմյանը, որոնք գտնում էին, որ նոր պայմաններում «մենք ուժ չունենք օսմանյան տերությանը հաղթելու»²:

Տնդնություններ հեղինակի մասին.

Հասմիկ Բաբայան, ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ գրականության ամբիոնի հայցորդ

Հոդվածը տպագրության է նրաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, Բ.գ.թ., Հ.Ղազարյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 195-196:

² Տե՛ս Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 23: